
Megfigyelés alatt – osztrák idők, 1918

Vannak történészek, akik egy egyszeri opus magnummal válnak a szakmán belül ismertté. A most bemutatásra kerülő munka szerzője Manfred Rauchensteiner nem az egyműves történészek közé tartozik, sőt éppen annak az ellenkezője, bőven tíz felett van a monográfiák száma, amelyek a közép-európai és osztrák historiográfia évtizedek óta megkerülhetetlen alkotóelemei. 1981-ben látott napvilágot az első kifejezetten magyar vonatkozású könyve, amelynek témája elsőként az 1956-os magyar forradalmat követő kivándorlás osztrák biztonságpolitikai és határvédelmi következményei voltak.¹ A magyar olvasóközönség 2017-ben vehette kézbe az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús történetét taglaló enciklopédikus igényű, több mint 900 oldalas munkáját magyar fordításban, amely 2013-ban és 2014-ben német² és angol³ nyelven is megjelent.

Az „Unter Beobachtung” (Megfigyelés alatt) a neves bécsi Böhlau Kiadónál megjelent nagymonográfiája egy sok évtizedes múltra visszatekintő, sikeres életmű megkoronázása: a neves osztrák történész egy ország (Ausztria) egész XX. századi történetét sokrétű és színes kül- és belpolitikai kontextusba illesztve írta meg. A 25 fejezet plasztikusan íveli át az első és a második Osztrák Köztársaság történetét a 2017. nyári kormányválságig. Az olvasó nyomon követheti a gördülékeny és olvasható stílusban írt fejezeteken keresztül az osztrák államiság összetevőinek formaváltozásait. Ennek a folyamatos átalakulásnak az emocionális következményét ragadta meg Rauchensteiner abban a mondatában, amelyben az egész modernítésra és így a XX. századra jellemző egyéni létet meghatározó érzetre világít rá, miszerint a „markáns átalakulások következtében elkerülhetetlenül felütötte a fejét a sebezhetőség érzése” (517. o.). A könyv erőssége többek között ab-

1 Manfred Rauchensteiner: Spätherbst 1956. Die Neutralität auf dem Prüfstand. Wien 1981.

2 U.a.: Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918. Wien/Köln/Weimar 2013; Der Tod des Doppeladlers - Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. Wien/Köln/Weimar 2014.

3 U.a. The First World War and the End of the Habsburg Monarchy, 1914–1918. Böhlau Verlag, Wien/Köln/Weimar 2014.

ban rejlik, hogy a szerzőnek sikerült „egészséges” egyensúlyt találni a bel- és külpolitika között, miközben az osztrák eseménytörténetet mindenkor igyekszik – több-kevesebb sikerrel – az európai és világtörténeti keretekbe beilleszteni és transznacionális, „külső” szemszögből elemezni.

A közel húszoldalas irodalomjegyzék is jól jelzi, hogy a szerző szuverén módon kezeli a szaktörténeti forrásokat, minden egyes történelmi csomópont, problémakör mögött alapos historiográfiai áttekintés áll. Másrészt a monumentális kötet nagy erénye az új perspektívák, nézőpontok beemelése a szokásos, ismert és megszokott történeti narratívák mellé. A szerző saját bevallása szerint az újszerű megközelítéseket és az osztrák történelemre kívülről „rátekintő” pillantást számos külföldi (London, USA, Bonn, Berlin) kutató és levéltári munkájának köszönheti (525. o.). A könyv egy további újszerű és modern megközelítése az emlékeztörténet szereplőközpontú alkalmazása. Az osztrák hadtörténész mindvégig nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy az egyes történelmi szereplő tevékenysége és emlékezete közötti összefüggésekre is ráirányítsa figyelmünket. Összességében egy sokrétű és komplex, másrészt könnyen áttekinthető vázlatot olvashatunk Ausztria modernkori történetéről, amelynek vizualizálást a fejezetek kezdetén elhelyezett, szimbolikus jelentőségű fényképek szolgálgják. A politikatörténeti eseményekben való gyors tájékozódást segíti a kötet végén összeállított kronológia és az alapos névmutató is.

Az első fejezet a „kísérlet” címet kapta, és az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús végnapjait ecseteli. 1918. június végétől a dualista állam katonai szempontból megszűnt az antant számára ellenséges erőként létezni, amivel párhuzamosan megkezdődött nem csak a közös monarchia széthullása, hanem a Habsburg-uralkodócsalád 600 éves közép-európai hatalmának utolsó búcsú-felvonása.

A második fejezet („megakadályozott forradalom”) az 1918 késő őszen kikiáltott Németausztria és az 1919. szeptemberi békeszerződés között eltelt szociáldemokrata dominanciájú válságkezelés egyes elemeit mutatja be. Magyar szempontból különösen izgalmas, hogy bepillantást nyerhetünk – noha csak epizód jelleggel – a közös birodalmiságot maga mögött hagyó két vesztes ország történetének összefonódásaiba is.

„Saint-Germain – az illúzió vége” című harmadik fejezet az új osztrák államhatárok körüli viták és tényleges fegyveres küzdelmek (Karintia) mellett plasztikusan szemlélteti a fegyverszünet és a békeszerződés aláírása közötti bizonytalan időszak nehézségeit. A Saint-Germain-en-Laye kastélyban aláírt békeszerződéssel elért Ausztria számára is az „igazság” és a kijózanodás pillanata: a lakosság és a politikusok nagy része által remélt

Németországhoz való csatlakozást megtiltották, és más világháborús vesztesekhez hasonlóan szigorú békefeltételeket kellett aláírniuk. Magyar olvasóként sok hasonlóságot fedezhetünk fel a trianoni békeszerződés körülményei és számos feltétele között.

A rövid negyedik fejezet bemutatja az 1920 nyarán véget ért háború utáni keresztényszocialista-szociáldemokrata nagykoalíció végét. A másik súlypont az 1920-tól erőre kapó és egészen 1938-ig meghatározó keresztényszocialista kurzus bemutatása volt. Ignaz Seipel kancellársága hozta el Ausztria számára az 1922-es népszövetségi kölcsönt, ami lehetővé tette az osztrák népgazdaság – legalább részleges – szanálását.

Az ötödik fejezet a jobb- és a baloldali félkatonai szervezetek által generált, 1920-as évekbeli, látens polgárháborús viszonyokat ecseteli. Ezt a Németországra és Ausztriára jellemző, politikai irányzatokhoz kötődő, társadalmat és a politikai diskurzust is végletesen megosztó paramilitarizmust illeszti bele a hadtörténet a napjainkban igen népszerű historiográfiai „részdiszciplína”, az erőszak történet (Gewaltgeschichte, history of violence) európai narratívájába.

Az 1927–1934 között az osztrák belpolitikában zajló tényleges polgárháborús időszak fontosabb állomásait a hatodik fejezet ábrázolja a folyamatosan változó közép-európai erőviszonyok között. Az osztrák történész megítélése szerint a csehszlovák regionális térséggel párhuzamosan az olasz befolyás növekedése befolyásolta ekkor a legmarkánsabban az osztrák belpolitikai viszonyokat. Sajnálatos módon azonban a korlátozottan, de jelenlévő magyar térnyerés nem kapott elegendő figyelmet, noha az 1920–1930-as évek fordulóján volt a legintenzívebb a magyar befolyás nyugati szomszédjának politikatörténetére.

1933-as esztendő nem csak Németországban vett új fordulatot Adolf Hitler hatalomra jutásával, ugyanebben az évben Engelbert Dollfuß tudatosan számolta fel az osztrák demokráciát. A kancellár feloszlatta nemcsak a félkatonai szervezeteket és a szociáldemokrata pártot, hanem a parlamentet is, amelynek ismételt összehívására 1945-ig kellett várni. A hetedik, „Trauma” címet viselő fejezet az ausztrófasiszta autoriter diktatúra kiépítésének lépéseit ecseteli, ami egyet jelentett a parlamentáris demokrácia megszűnésével.

A 8. fejezet címe, a „Rendi állam rendek nélkül”, plasztikusan tükrözi az osztrák autoriter állammodell nehézségét: az osztrák korporációs modell nélkülözötte a társadalmi bázist. 1934. július 15-én osztrák nemzetiszocialisták meggyilkolták Dollfuß kancellárt, aki a diktatori szerepre esetlegesen alkalmas lehetett volna. Utóda Kurt Schuschnigg ezt a szerepkört nem tudta

betölteni, ezért nem is volt képes – mert nem is lehetett – az osztrák államiságot megmenteni a hitleri Németország ölelő karjaitól.

A „Bukás” című kilencedik fejezet az 1938. márciusi „Anschluss” legújabb történeti kutatásokra épülő bemutatását vállalta fel. A nemzetiszocialista Németország második világháború előtti terjeszkedésének egyik fontos állomása volt Ausztria annexiója. Ennek korabeli bel- és külpolitikai hátteréről, nemzetközi meg(nem)ítéléséről olvashatunk szintézist, miközben a szerző hangsúlyozza, hogy a német bekebelezés kapcsán az osztrák lakosság öröme és jóváhagyása alig ismert határokat.

A nemzetiszocialista forradalom címet viselő 10. fejezet Ausztria gyors és hatékony náci állammá tételének történetét és sikerének okait tárja elénk. A gyors elitcserét, a politikai ellenállók letartóztatását a közigazgatás betagozása követte. Az ország területét nyolc gau-ra osztották fel, amely az 1938. szeptemberi müncheni megállapodás után a Csehszlovákiától elvett Szudéta-vidékkel bővült ki, amelynek jelentős része 1918 előtt valóban az osztrák birodalomrészhez tartozott. A lakosság „gleichschaltolása” szinte zökkenőmentesen zajlott, ahogy a katonai megszervezése is. A nemzetiszocialistává válás állapota egészen a második világháború végéig eltartott az osztrák lakosság nagy részében.

A 11. fejezet a két bécsi döntés nemzetközi kontextusának ismertetésével kezdődik, bemutatja a Jugoszlávia megszállásában játszott „osztrák” szerepet, és az osztrák származású katonák etnikai alapú tisztogatásokban és a partizánháborúban való részvételét. Ugyanígy részletesen számot vet a fejezet a Wehrmacht osztrák származású katonáinak tevékenységéről a Szovjetunió elleni hadjárat során. Rauchensteiner egy egész alfejezetet szentel annak a százezer osztrák származású zsidó menekült történetének, akik a háború alatt a világ több országában „hontalanként” éltek.

A „Vissza a jövőbe” című 12. fejezet az 1943-as moszkvai nyilatkozatot, az osztrák államiság visszaállításának ígérését és annak összefüggéseit mutatja be. A szerző hangsúlyozza, hogy az osztrák nemzetiszocialista múlttal való szembenézést, amely csak az 1980-as években vette kezdetét, nagyban hátráltatta az az 1945 utáni politikai konszenzus részévé vált moszkvai nyilatkozatra építő tétel: Ausztria a hitleri Németország első áldozata volt. Miközben nem feledkezik meg a hadtörténész a világháború második felében a „gyerekkatonák” szerepéről sem. Továbbá részletesen bemutatja az osztrák ellenállás történetét, amellyel párhuzamosan az Ausztria területén lévő koncentrációs táborok működését részletezi.

A 13. fejezet a második világháború utolsó évének osztrák eseményeibe enged bepillantást. 1944 őszén megkezdődött az előrenyomuló Vörös

Hadsereggel szemben a „délkeleti fal” (Südostwall) kiépítése a szlovák és a magyar határon. Közél 30 ezer magyar zsidót tereltek gyalogmenetben a burgenlandi szakasz kiépítésére. Kevésbé ismert, még az osztrák historiográfia előtt is, hogy ezzel párhuzamosan az osztrák lakosságot Berlinből felszólították, hogy gyilkoljanak, lincseljenek meg minden szövetséges bombázó pilótát, aki földet ér. Eközben Ausztriát elérte a Kelet- és Délkelet-Európából menekülő „népi németek” menekültáradata, akik korábban maguk is, vagy felmenőik a Habsburg Birodalom alattvalói voltak.

A 14. fejezet az „Utolsó keringő” címmel a háború végnapjai és a másodszeri újrakezdés eseményeit gyűjtötte csokorba. A bécsi csata 1945. április 6-án kezdődött és jóval rövidebb ideig tartott, mint Budapest ostroma, hiszen mindössze nyolc napot vett igénybe. Ahogy 1918-ban, úgy 1945-ben ismét a szociáldemokrata Karl Renner kapott lehetőséget az újrakezdés levezénylésére. Mindez Sztálin tudtával és akaratából történt, még ha ezt akkoriban ügyesen palástolták is. Renner és ezáltal az egész osztrák politikai diskurzus magáévá tette és hosszú évtizedekig ápolta az 1943-as moszkvai nyilatkozatra épülő osztrák „áldozati szerep” gondolatát.

A relatív hosszú 15. fejezet Ausztria tíz esztendő (1945–1955) négyhatalmi megszállásának (angol, amerikai, orosz és francia) legfontosabb csomópontjait vázolja fel. A fókusz a gazdasági nehézségek mellett a társadalom „újra osztrákosítására” (náciatlanítása) vetül, illetve bemutatja 1947-től kezdődően a hosszú diplomáciai utat és a különböző koncepciókat az osztrák államszerződés létrejöttéig.

A 16. fejezet az 1955-ös osztrák államszerződés problémakörét járja körbe. Nem csak annak külpolitikai konstellációit (a hidegháborús enyhülés, az NSZK NATO-tagsága, Varsói Szerződés alapítása), hanem annak belpolitikai, pártpolitikai összetevőit is górcső alá veszi. A teljes osztrák állami szuverenitás 1955. májusi visszaállításával sok új feladat hárult a törvényhozásra, hiszen még számos monarchia-korabeli jogszabály volt életben, illetve meg kellett az örökös semlegesség jogi hátterét is teremteni.

A 17. fejezet (Blokkok között) az 1955–1966 közötti időszak eseménytörténeti bemutatását vállalta. 1956 késő őszen 180 ezer magyar hagyta el hazáját Ausztria irányában, ahol nemcsak menedékjogot kaptak az 1951-es genfi menekültkonvenció alapján, de az osztrák lakosság is – legalábbis kezdetben – nagylelkűen és örömmel fogadta őket, és segített ahol csak tudott. Mindez a humanitárius akció jelentette Ausztria pozitív nemzetközi megítélésének első komoly építőkövét.

Az „Új tárgyilagos stílus” fejezetcím (18.) jól tükrözi a szociáldemokrata Bruno Kreisky 1966-os kancellárrá választásával kezdődő új szakaszt,

amely véget vetett az addigi konzervatív kurzusnak. Kreiskynek ugyan számos belpolitikai nehézséggel kellett szembenéznie, azonban sikeres külpolitikát tudhatott magáénak. Külön alfejezet foglalkozott az 1968-as „prágai tavasz” következtében közel 100 ezer fős menekültáradat kérdésével is. Ausztria 1968-ban, ahogy 1956-ban is, tranzitország volt, és mindössze 1500 csehszlovák állampolgár szándékozott letelepedni az országban.

Az 1970-es évek reformjai és belpolitikai nehézségei adják a leghoszszabb, a 19. fejezet gerincét: ekkor tisztán szociáldemokrata kormányok vezették Ausztriát. 1971-ben a nemzetiszocialista múltú Kurt Waldheim-et megválasztották az ENSZ-főtitkárának, történt ez azonban egy olyan időben, amikor az osztrák múlttal való szembenézés szükségessége még fel sem merült. A Szovjetuniót elhagyó Izraelbe kivándorolni szándékozó zsidók számára Ausztria és a bécsi repülőtér volt a szabadságba vezető út kapuja, ami miatt az 1970-es évek elején izraeli palesztinok több ausztriai kötődésű terrorakciót is elkövettek. Kreisky nevéhez köthető, hogy az ENSZ harmadik székhelye, New York, Genf mellett, Bécsbe került, így jött létre a bécsi UNO-City a magas toronyházaival.

Az 1980-as évekről szóló 20. fejezet két nagy témája a hainburgi vízerőmű építése és a Waldheim-ügy. A Duna hainburgi szakaszának természetvédelmi területére vízerőművet terveztek, amelyet 1982-83-ban az osztrák WWF és egyéb környezetvédő egyesületek demonstrációjukkal megakadályoztak. Ez az alulról jövő önszerveződés nemcsak az osztrák demokrácia, hanem az osztrák energiapolitika fontos állomása volt. Kurt Waldheim osztrák külügyminiszter, 1972–1981 ENSZ-főtitkár, 1985–1992 között pedig osztrák köztársasági elnök volt. 1986-ban nagy botrányt kavart adatok kerültek nyilvánosságra a magas rangú politikus nemzetiszocialista múltjáról. A politikus nemcsak az USA-ba, hanem számos országba nem kapott beutazási engedélyt és köztársasági elnöksége Ausztria nemzetközi elszigeteltségét eredményezte.

A 21. fejezet az osztrák 1990-es éveket mutatja be. A vasfüggöny 1989-es leomlása után nemcsak a keleti-blokk országainak, hanem a technikai határzár mentén húzódó semleges államoknak, mint Finnországnak vagy Ausztriának is újra kellett magát definiálnia. A balkáni-háborúk után egy hosszú alfejezet bontja ki az EU-ba vezető osztrák utat.

A „Megfigyelés alatt” című 22. fejezet az ezredfordulóval kezdődik, amikor Jörg Haider nacionalista, szélsőjobboldali szabadságpártja kormányzati felelőssége miatt az EU szankciókat vezetett be Ausztriával szemben és a konzervatív-szélsőjobboldali kormánykoalíció miatt számos országos szabadságpárt-elleni demonstrációra is sor került. A feszült bel- és külpolitikai

helyzetben az enyhülést az hozta meg, hogy Jörg Haider elhagyta a szövetségi politikát, és tartományi kormányfőként visszatért Karintiába.

Az utolsó három rövidke fejezet (23–24.) az ezredforduló utáni belpolitikai eseménytörténet háttérét tárja elénk. A kétezres évek új kihívásai, mint a globalizáció, a „vendégmunkások” sikertelen társadalmi integrációja, az utóbbi évek menekült-bevándorlása átalakították az 1945 után létrejött osztrák pártpolitikai térképet, pártok tűntek el és újak jelentek meg. Az utolsó alfejezet „minden új” címmel pedig az 2016-os esztendő eseményeit vette sorra. A szerző összegző véleménye szerint a XX–XXI. századi Ausztria számos esetben a jövőben várható tendenciák „gyakorlótereként” funkcionál, legyen szó nacionalizmusról, politikai erőszakról, vagy akár a Samuel Huntigton által megfogalmazott „civilizációk összecsapásáról” (516. o.).

Manfried Rauchensteiner: Unter Beobachtung. Österreich seit 1918. (Megfigyelés alatt. Osztrák idők, 1918) Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2017. 628 o. ISBN 978-3-205-20500-5

Murber Ibolya